

УДК 343.93

Дар'я Володимирівна КАЗНАЧЕСВА,
кандидат юридичних наук, доцент
(Харківський національний університет внутрішніх
справ)

ПРОБЛЕМИ ПРИЗНАЧЕННЯ ПОКАРАННЯ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

Постановка проблеми. Злочинність неповнолітніх є однією з найбільш актуальних проблем сучасного суспільства, її частка в загальній структурі злочинності є стабільно високою; не зменшується і суспільна небезпечність діянь, що вчиняються неповнолітніми. Покарання є одним із способів реакції суспільства на протиправну поведінку неповнолітніх. Але, вирішуючи проблеми відповідальності неповнолітніх за скоєні злочини, необхідно мати на увазі, що навіть неповнолітній, який вчинив злочин, через свій вік є об'єктом підвищеного правового захисту. Зазначений фактор урахує більшість міжнародно-правових документів, що регулюють правовий статус неповнолітніх, які вчинили правопорушення. Це зумовлює особливу побудову системи поводження з неповнолітніми правопорушниками та наявність у ній специфічних засобів впливу на осіб зазначеної категорії.

Забезпечення максимальної ефективності кримінального покарання, досягнення його цілей – одне з пріоритетних завдань кримінально-правової політики, для реалізації якої необхідно сформувати цілісну, несуперечливу систему кримінальних покарань. Ця проблема набуває особливої значущості у зв'язку з тим, що не будь-яке покарання може бути ефективним у разі його застосування до особи, яка не досягла повноліття, в зв'язку з особливостями її психофізичного розвитку.

Кримінальна відповідальність неповнолітніх і практика призначення їм покарання реалізуються завдяки застосуванню основних положень кримінально-правової політики України в цій сфері, яка формується на основі особливого підходу до реалізації кримінальної відповідальності зазначеної категорії правопорушників. Аналіз сучасного стану національної і світової кримінальної політики засвідчує, що її визначальною рисою є гуманізація кримінально-правової репресії. Пріоритетами цієї діяльності є докорінна зміна існуючих кримінальних правовідносин та їх врегулювання відповідно до вимог міжнародно-правових актів і Конституції України.

Стан дослідження. Певний теоретичний базис для вирішення цих

проблем репрезентовано роботами З. А. Астемірова, О. М. Бандурки, М. І. Бажанова, І. М. Гальперіна, В. О. Глушкова, В. К. Грищука, О. М. Литвинова, Є. С. Назимка, А. Х. Степанюка, М. О. Стручкова, В. М. Трубнікова, Н. С. Юзікової та інших видатних учених і практиків.

Метою статті є висвітлення проблемних питань призначення покарання неповнолітнім.

Виклад основного матеріалу. Кримінальний кодекс України доцільно акумулює норми, присвячені відповідальності неповнолітніх, у спеціальному розділі XV «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх». Це обумовлено особливостями фізичного, морального, культурного і духовного розвитку специфічної категорії населення – неповнолітніх.

Виокремлення цього розділу дозволяє врахувати під час вирішення питань притягнення до кримінальної відповідальності неповнолітніх особливості їх психіки, виховання, причини та умови, що сприяють скоєнню злочинів, і призначити законне та справедливе покарання, спрямоване на досягнення його цілей¹.

Проблема злочинності неповнолітніх залишається актуальною для всього світового співтовариства, що переймається пошуком шляхів і вироблення гуманно-ефективних заходів профілактичного впливу та протидії такому небезпечному явищу. Тому злочинність неповнолітніх постійно привертає до себе особливу увагу вчених і практиків. Це зумовлено не лише тим, що неповнолітні завжди визнавалися злочинцями особливого типу, а й тим, що в цей час неповнолітні – одна з найбільш уражених верств населення.

Слід відзначити, що в структурі загальної злочинності в Україні злочинність неповнолітніх становить відносно невелику частину – близько 11 %. Однак поряд із цим слід брати до уваги нерівнозначність кількісного співвідношення неповнолітніх осіб та дорослих.

Поряд із загальними положеннями, що належать до питань кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочини, Кримінальний Кодекс України передбачає певні особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх. Ці особливості передбачено розділом 15 КК України, вони стосуються: звільнення неповнолітніх від кримінальної відповідальності (ст. 97, ч. 2 ст. 106); видів покарань, що застосовуються до неповнолітніх (ст. ст. 98–102); призначення покарання (ст. 103); звільнення від покарання та його відбування (ст. ст. 104–107); погашення і зняття судимості (ст. 108).

Установлюючи ці особливості, законодавець виходив з психологічної характеристики цього віку – нестійкості психічних процесів, відсутності достатнього життєвого досвіду, знань і навичок, соціальної поведінки. Зазначені особливості не протиставляються загальним інститутам

¹ Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 30.03.2020).

відповідальності та покарання, а деталізують щодо неповнолітніх зміст і межі загальних інститутів, виходячи з реальних особистих особливостей неповнолітніх. Законодавець визнає, що неповнолітній – це злочинець особливий, який потребує не лише примусового впливу, але і захисту з боку суспільства та держави. У зв'язку з цим кримінальна відповідальність неповнолітніх, особливо у формі покарання, коригується низкою спеціальних норм.

Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх обумовлюються їх незначним життєвим досвідом, як наслідок цього – недостатньою зрілістю і психофізіологічними особливостями особистості. З огляду на ці обставини підлітки вимагають особливого підходу не лише під час притягнення до кримінальної відповідальності, а й у процесі реалізації щодо окремих з них покарання, особливо у вигляді позбавлення волі.

Треба погодитись з думкою про те, що кримінально-правовий статус неповнолітнього як суб'єкта злочину з його різними соціальними особливостями перебуває в галузі ювенального права, де однією з основних цілей є його захист від протиправного впливу¹.

Однак перелік покарань, що застосовуються до неповнолітнього, стосовно осіб, які досягли повноліття, є суттєво обмеженим.

Так, відповідно до статті 98 КК до неповнолітніх як основні покарання можуть бути застосовані лише штраф, громадські та виправні роботи, арешт і позбавлення волі на певний строк, а як додаткові – штраф і позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю.

Слід передусім зауважити, що зміст та умови застосування передбачених у частині 1 ст. 98 КК видів покарань до неповнолітніх мають певні особливості порівняно з такими ж само покараннями у разі застосування їх до повнолітніх. Відповідно до частини 1 ст. 99 КК штраф застосовується лише до неповнолітніх, що мають самостійний дохід, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення. Частина 2 цієї статті передбачає, що розмір штрафу, в тому числі за вчинення злочину, за який передбачено основне покарання лише у вигляді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, установлюється судом залежно від тяжкості вчиненого злочину та з урахуванням майнового стану неповнолітнього в межах до п'ятисот установлених законодавством неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Істотно пом'якшено і такі види покарань, як громадські роботи та виправні роботи. Згідно зі статтею 100 КК ці види покарання можуть бути призначені тільки неповнолітнім у віці від 16 до 18 років. Значно меншими є строки цих покарань: громадські роботи можуть бути призначені на строк від тридцяти до ста двадцяти годин і полягають у виконанні робіт у вільний від навчання чи основної роботи час, тривалість їх не може перевищувати

¹ Пудовочкин Ю. Е. Ювенальное уголовное право: теоретико-методологические и историко-правовые аспекты. М.: Глобус, 2001. С. 45.

двох годин на день; строк виправних робіт установлюються від двох місяців до одного року, і вони виконуються за місцем роботи, при цьому відрахування в доход держави визначаються судом у розмірі від п'яти до десяти відсотків.

На підставі статті 101 КК арешт полягає у триманні неповнолітнього в умовах ізоляції в спеціально пристосованих установах і може призначатись тільки неповнолітнім, які досягли на момент постановлення вироку шістнадцяти років, на строк від п'ятнадцяти до сорока п'яти діб.

Позбавлення волі згідно з частиною 2 ст. 102 КК узагалі не може бути призначене неповнолітньому, який уперше вчинив злочин невеликої тяжкості. Покарання у вигляді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, може бути призначене на строк від шести місяців до десяти років, крім випадків, передбачених пунктом 5 частини третьої цієї статті.

Аналіз норм кримінального законодавства свідчить, що застосування до осіб, які на час постановлення вироку не досягли шістнадцятирічного віку, таких покарань, як громадські та виправні роботи, а також арешту законом не передбачено.

Як відомо, відповідно до положень чинного цивільного процесуального законодавства України на роботу за трудовим договором приймають як виняток осіб, яким виповнилося 16 років, за згодою одного з батьків. Тобто неповнолітніх, які б мали самостійний доход, власні кошти або майно, на яке може бути звернене стягнення практично немає, тому застосування такого виду покарання, як штраф, видається дуже проблематичним.

Таким чином, слід визнати дуже обмеженим перелік видів покарань, що можуть бути застосовані до неповнолітнього, що не відповідає положенням Мінімальних стандартних правил ООН. Так, відповідно до пункту 5.1 Пекінських правил заходи впливу на неповнолітніх мають визначатися з урахуванням не лише тяжкості вчинених ними правопорушень, а й особливостей особистості підлітка.

Особі, яка вчинила злочин, має бути призначено покарання, необхідне й достатнє для її виправлення та попередження нових злочинів. Пекінські правила орієнтують національних законодавців у першу чергу на скорочення випадків застосування позбавлення волі до неповнолітніх. У пункті 17.1 передбачено, що «рішення про обмеження особистої свободи неповнолітнього повинно ухвалюватись тільки після уважного дослідження цього питання, та обмеження повинні бути по можливості зведені до мінімуму; неповнолітнього правопорушника не слід позбавляти особистої свободи, якщо тільки його не визнано винним у вчиненні серйозного діяння із застосуванням насильства проти іншої особи чи в неодноразовому вчиненні інших серйозних правопорушень, а також за відсутності іншого відповідного заходу впливу»¹.

¹ Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя стосовно неповнолітніх

Аналіз статистичних даних свідчить про існування негативної тенденції, відповідно до якої позбавлення волі на певний строк – найтяжчий вид покарання серед тих, які можуть бути застосовані до неповнолітніх злочинців, – призначається судами в декілька раз більше, ніж інші види покарань. Дослідження науковців свідчать, що серед передбачених для неповнолітніх видів покарань (ст. 98 КК України) найбільш часто застосовується саме позбавлення волі, питома вага якого серед інших покарань сягає в середньому близько 90 %. Таку ситуацію не можна визнати прийнятною, оскільки сутність позбавлення волі є глибоко суперечливою, у процесі його виконання виникають такі негативні процеси й явища, які не лише істотно ускладнюють процес досягнення мети виправлення, а й виключають можливість досягнення такого результату. У світлі проблем, пов'язаних із призначенням покарань неповнолітнім, постає питання щодо дієвості системи покарань неповнолітніх¹.

Певною мірою така ситуація може бути пояснена складністю призначення покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, тому що, з одного боку, суди часто обмежено у виборі покарань, альтернативних позбавленню волі, у зв'язку із суспільною небезпечністю особистості злочинця, чим зумовлюється неможливість призначення їх саме до неповнолітніх. З іншого боку, більшість санкцій статей Особливої частини КК України передбачають покарання саме у вигляді позбавлення волі.

У зв'язку з цим сьогодні саме позбавлення волі є найбільш поширеним видом покарання за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, що призначається неповнолітнім. Але цей вид покарання для зазначених осіб вельми негативно впливає на їх індивідуальні якості. Відомо, що переміщення неповнолітнього з однієї суспільної сфери в іншу супроводжується різкою «ломкою» одних стереотипів життєвих установок і неминучим формуванням інших, а це неминуче негативно відображається на незміцнілій нервовій системі підлітка і незначному життєвому досвіді.

На сьогодні аналіз практики застосування кримінального покарання до неповнолітніх свідчить, що призначення позбавлення волі, а також у багатьох випадках звільнення від відбування покарання з випробуванням вважаються практично єдино правильним заходом у здійсненні кримінальної політики щодо неповнолітніх. Реалізації грамотної кримінальної політики щодо неповнолітніх у цей період заважають такі обставини: слабка теоретична база, що обґрунтовує той чи інший вид покарання; як наслідок цього – недосконалі кримінальне та кримінально-процесуальне законодавства.

Погоджуємось з науковцями, які вважають, що під час призначення покарання неповнолітньому суд має виходити саме із типової суспільної

(Пекінські правила) 1985 р. : міжнародний документ від 29.11.1985 № 995_211// БД «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_211 (дата звернення: 30.01.2020).

¹ Березовська Н.Л. Деякі проблемні питання призначення покарань неповнолітнім. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2014. № 1. С. 159.

небезпечності злочину. Заради призначення адекватного, максимально індивідуалізованого покарання для неповнолітнього суд зобов'язаний урахувати всі обставини вчинення злочину, особистість неповнолітнього, а також вплив покарання на можливість його виправлення¹, а також не лише ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання, а й умови його життя та виховання, вплив дорослих, рівень розвитку та інші особливості розвитку неповнолітнього.

Зазначимо, що законодавства деяких закордонних країн, наприклад КК Голландії (ст. 77h), КК Швейцарії (ст. 87) і кримінальне законодавство Великобританії, містять особливі покарання для неповнолітніх, не пов'язані з ізоляцією від суспільства. До них належать обов'язок усунути заподіяну шкоду або виконати на користь потерпілої сторони певні роботи з метою компенсації заподіяної шкоди, обов'язок відвідувати навчальну програму тощо.

Висновки. Розширення видів покарань, які можуть застосовуватись до неповнолітніх, дало б змогу судам під час вирішення питання про призначення конкретного виду покарання більш широкий вибір, що насамперед сприятиме індивідуалізації кримінальної відповідальності. Таким чином, вважаємо доцільним розглянути питання щодо можливості призначення неповнолітнім покарання у вигляді обмеження волі.

Вікові особливості неповнолітніх і специфіка злочинів, які вони вчиняють, свідчать про необхідність розробки таких заходів покарання, в яких акценти зміщуються з каральних на виховні та попереджувальні аспекти. Тому особливо актуальною є розробка теоретично обґрунтованого і практично значущого комплексу заходів кримінально-правового впливу на неповнолітніх, які вчинили злочини, з тим, щоб виключити домінування в ньому позбавлення волі, оскільки це покарання, як жодне інше, впливає на життя неповнолітнього, причому, як правило, змінює його поведінку на ще більш негативну.

У подальшому потребують системного вирішення такі питання, як установлення мети покарання неповнолітніх і розроблення спеціальної системи покарань для неповнолітніх з урахуванням результатів соціологічних та кримінологічних досліджень і досвіду закордонних держав.

Стаття надійшла до редакції 01.02.2020

Дарья Владимировна КАЗНАЧЕЕВА,

кандидат юридических наук, доцент

(Харьковский национальный университет внутренних дел)

**ПРОБЛЕМЫ НАЗНАЧЕНИЯ НАКАЗАНИЙ ПО ОТНОШЕНИЮ К
НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИМ**

¹ Назимко Є. С. Теоретико-прикладні засади становлення та розвитку інституту покарання неповнолітніх у кримінальному праві України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2016. С. 34.

Анализ уголовного законодательства свидетельствует, что перечень наказаний, применяемых к несовершеннолетним, по сравнению с лицами, достигшими совершеннолетия, существенно ограничен. Акцентируется внимание на негативной тенденции, согласно которой лишение свободы на определенный срок назначается судами в несколько раз больше, чем другие виды наказаний. Возрастные особенности несовершеннолетних и специфика преступлений, которые они совершают, свидетельствуют о необходимости реформирования системы наказаний в отношении несовершеннолетних и усиления воспитательных и превентивных мер.

Ключевые слова: *несовершеннолетний, система наказаний, лишение свободы на определенный срок, назначение наказания.*

Darya V. KAZNACHEYEVA

PhD in Law, associate professor

(Kharkiv National University of Internal Affairs)

PROBLEMS OF SENTENCING MINORS

Analysis of the criminal law indicates that the list of punishments applicable to minors in comparison with adults is significantly limited. Attention is focused on the negative tendency, according to which imprisonment for a certain term is appointed by the courts several times greater than other types of punishments. The age characteristics of minors, the specifics of the crimes that they commit indicate the need to reform the system of punishments for minors, the strengthening of educational and preventive measures.

Key words: a minor, punishment system, imprisonment for a certain term, sentencing.